

ΝΙΚΟΛΑΟΥ Β. ΤΩΜΑΔΑΚΗ

Τακτικού καθηγητοῦ
τῆς Βυζαντινῆς Φιλολογίας

Η ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΤΗΣ ΕΝΕΤΙΑΣ ΕΝ ΚΡΗΤΗ ΕΝΑΝΤΙ ΤΩΝ ΟΡΘΟΔΟΞΩΝ ΚΡΗΤΩΝ ΑΠΟ ΤΟΥ ΙΓ' ΕΩΣ ΤΟΥ ΙΕ' ΑΙΩΝΟΣ*

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Εὐρεῖα μνεία μελετῶν περὶ τῆς ἐν Κρήτῃ Ἑνετοκρατίας γίνεται εἰς τὰ συγγράμματα καὶ ἄρθρα τῶν Gerola, Ξανθοῦδιδου, Eva Tea, Μανούσκα, Thiriet, Borsari καὶ Τωμαδάκη. Ἀπὸ πολλῶν ἐτῶν ἐτοιμάζω Γενικὴν Ἱστορίαν τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κρήτης βασιζομένην ἐπὶ τῶν ἐγγράφων καὶ ἔχω δημοσιεύσει πολλὰ ἐπὶ μέρους ἄρθρα καὶ μελέτας καὶ ἐπὶ τῆς περὶ ἧς ὁ λόγος περιόδου. Συνήθως ἡ πλεῖστί ἐλληνικὴ βιβλιογραφία παραλείπεται ὑπὸ τῶν μὴ Ἑλλήνων μελετητῶν.

Τὰ δυτικὰ ἔγγραφα τὰ ἀφορῶντα ἐν ὅλῳ ἢ ἐν μέρει εἰς τὴν ἱστορίαν (καὶ τὴν ἐκκλησιαστικὴν) ἐξεδόθησαν ὑπὸ τῶν Tafel-Thomas (Urkunden I-III, Wien 1856-1857), Thomas (Diplomatarium Veneto-Levantinum I-II, 1880-1889), V. Lamansky (Secrets d'État de Venise, 1884), H. Noiret (Documents inédits, 1892), E. Gerland, Σπ. Θεοτόκη, Κ. Δ. Μέρτζιου, G. Hofmann, Μ. Ι. Μανούσκα, F. Thiriet, S. Borsari καὶ ἄλλων.

Πλεῖστα ἐλληνικὰ ἔγγραφα ἐξεδόθησαν ὑπὸ ἄλλων ἐρευνητῶν, ἐκτὸς τῶν ἐλθόντων εἰς φῶς διγλώσσων νοταριακῶν. Εἰς τὰ «Acta et Diplomata» τῶν Miklosich-Müller I-VI, 1860-1890, περιέχονται πολλὰ ἔγγραφα ἀφορῶντα εἰς τὴν μεσαιωνικὴν ἱστορίαν τῆς Κρήτης (βυζαντινὰ, πατριαρχικὰ καὶ μοναστηριακὰ).

Ἡ περαιτέρω κατ' ἐκλογὴν βιβλιογραφία περιέχει τὰς πλεόν ἀναγκαίας διὰ τὸ ὑπὸ ἐξέτασιν θέμα μελέτας καὶ ἄρθρα, μὴ παρατιθεμένας συνήθως.

Giuseppe Gerola, Οἱ Ἑλληνες ἐπίσκοποι ἐν Κρήτῃ ἐπὶ Ἑνετοκρατίας (ἐλληνιστί), Χριστιανικὴ Κρήτῃ Β', 1914, σσ. 301-316.

* Εἰσήγησις γενομένη εἰς τὸ Α' Διεθνὲς Συνέδριον Ἱστορίας τοῦ Πολιτισμοῦ ἐν Ἑνετίᾳ (1-5 Ἰουνίου 1968).

Καὶ ἐντεῦθεν εὐχαριστῶ τὴν βοηθόν μου κυρίαν Ἀγνήν Βασιλικοπούλου-Ἰωαννίδου, ἡ ὅποια μετέφρασε τὸ πρωτότυπόν μου ἐκ τῆς Ἰταλικῆς. Τὴν μετάφρασιν ἐθεώρησα καὶ ἐβελτίωσα δι' ἐλαχίστων προσθηκῶν.

- Στεφάνου Ξανθοουδίδου, 'Η 'Ενετοκρατία ἐν Κρήτῃ..., 'Αθῆναι 1939.
- 'Αγαθαγγέλου Ξηρουχάκη (ἐπισκόπου Κυδωνίας 1936-1958), α') 'Η ἐν Κρήτῃ ἐπανάστασις τοῦ 1363-1366..., 'Αλεξάνδρεια τῆς Αἰγύπτου 1932. β') Αἱ σύνοδοι τοῦ Γερόλαμο Λάντο (1467-1474-1486), 'Αθῆναι 1933. γ') 'Η Βενετοκρατούμενη 'Ανατολή, Κρήτῃ καὶ 'Επτάνησος, 'Αθῆναι 1934.
- Κ. Δ. Μέρτζιου, 'Η συνθήκη 'Ενετῶν-Καλλέργη καὶ οἱ συνοδεύοντες αὐτὴν κατάλογοι, Κρητικά Χρονικά Γ', 1949, σσ. 262-292. ('Ο Μέρτζιος εἰς τὰς ποικίλας δημοσιεύσεις του περιέλαβε πλεῖστον ὕλικόν σχετικόν μὲ τὴν μεσαιωνικὴν ἱστορίαν τῆς Κρήτης).
- Ν. Β. Τωμαδάκη, α') 'Ο 'Ιωσήφ Βρυνένιος καὶ ἡ Κρήτῃ τὸ 1400, 'Αθῆναι 1947 (ἐπανεξεδόθη συμπεπληρωμένον εἰς τὸ βιβλίον μου «Σύλλαβος Βυζαντινῶν Μελετῶν καὶ κειμένων», 'Αθῆναι 1961, σσ. 489-611). β') 'Η ἀποστολικὴ 'Εκκλησία τῆς Κρήτης κατὰ τοὺς αἰ. ἡ'-ιγ', 'Επετηρίς 'Εταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν ΚΔ', 1954, σσ. 67-107. γ') 'Ορθόδοξοι ἄρχιερεῖς ἐν Κρήτῃ ἐπὶ 'Ενετοκρατίας, περ. 'Ορθοδοξία (Κωνσταντινουπόλεως) ΚΖ', 1952, σσ. 63-75. δ') Μιχαὴλ Καλοφρενᾶς Κρής, Μητροφάνης Β' καὶ ἡ πρὸς τὴν ἐνωσιν τῆς Φλωρεντίας ἀντίθεσις τῶν Κρητῶν, ΕΕΒΣ ΚΑ', 1951, σσ. 110-144 (καὶ εἰς τὸ ἔργον μου «Μεταβυζαντινὰ Φιλολογικά», 'Αθῆναι 1965, σσ. 1-35). ε') 'Επισκοπὴ καὶ ἐπίσκοποι Κυδωνίας, Κρητικά Χρονικά ΙΑ', 1957, σσ. 1-42. ς') Οἱ 'Ορθόδοξοι παπᾶδες ἐπὶ 'Ενετοκρατίας καὶ ἡ χειροτονία αὐτῶν, Κρητικά Χρονικά ΙΓ', 1959, σσ. 39-72 (ἐν σσ. 39-41 ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία).
- Στεργίου Γ. Σπανάκη, Συμβολὴ στὴν 'Εκκλησιαστικὴ ἱστορία τῆς Κρήτης κατὰ τὴν Βενετοκρατίαν, Κρητικά Χρονικά ΙΓ', 1959, σσ. 243-288.
- Μ. Ι. Μανούσασκα, α') 'Η ἐν Κρήτῃ συνωμοσία τοῦ Σήφη Βλαστοῦ (1453-1454) καὶ ἡ νέα συνωμοτικὴ κίνησις τοῦ 1460-1462, 'Αθῆναι 1960. β') Μέτρα τῆς Βενετίας ἐναντί τῆς ἐν Κρήτῃ ἐπιρροῆς τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως καὶ ἀνέκδοτα βενετικά ἔγγραφα (1418-1419), ΕΕΒΣ Α', 1960, σσ. 85-144. γ') Βενετικά ἔγγραφα ἀναφερόμενα εἰς τὴν ἐκκλ. ἱστορίαν τῆς Κρήτης τοῦ 14ου-16ου αἰῶνος (πρωτοπαπᾶδες καὶ πρωτοψάλται Χάνδακος), ΔΙΕΕ ΙΕ', 1961, σσ. 149-233, 457-458.
- Ε. Thiriet, α') Régestes des délibérations du Sénat de Venise concernant la Romanie, Paris, I, 1958, II, 1959, III, 1961 (28 'Ιουνίου 1329-30 Δεκεμβρίου 1463). β') La Romanie vénitienne au moyen âge: Le développement et l'exploitation du domaine colonial vénitien (XIIe-XVe siècles), Paris 1959. γ') La situation religieuse en Crète au début du XVe siècle, Byzantion XXXVI, 1966, σσ. 201-202.
- Νικολάου Δ. Ζουδιανοῦ, 'Ιστορία τῆς Κρήτης ἐπὶ 'Ενετοκρατίας, τόμ. Α', 'Αθῆναι 1960 (οἱ τόμοι Β' καὶ Γ' δὲν ἐξεδόθησαν).
- Duca di Candia, Bandi (1313-1329), ἐπιμελεία τῆς Paola Ratti Vidulich, Venezia 1965.
- Silvano Borsari, Il dominio Veneziano a Creta nel XIII secolo, Napoli (1963).
- Ζαχαρία Ν. Τσιρπανλή, α') Τὸ κληροδότημα τοῦ καρδινάλιου Βησσαρίωνος γιὰ τοὺς φιλενωτικούς τῆς Βενετοκρατούμενης Κρήτης (1439-17ος αἰών), Θεσσαλονίκη 1967. β') Νέα στοιχεῖα σχετικὰ μὲ τὴν 'Εκκλησιαστικὴ ἱστορία τῆς Βενετοκρατούμενης Κρήτης (13ος-17ος αἰών), ἀπὸ ἀνέκδοτα βενετικά ἔγγραφα, 'Ελληνικά 20, 1967, σσ. 42-106.
- Σπουδαιότατα στοιχεῖα παρέχει ἡ μελέτῃ τῆς Μαρίας Κ. Χαϊρέτη, 'Η ἀπογραφὴ τῶν ναῶν καὶ τῶν μονῶν τῆς περιοχῆς Χανίων τοῦ ἔτους 1637, ΕΕΒΣ ΑΣ', 1968, σσ. 335-388, καὶ ἄλλαι ἐργασίαι τῆς ἰδίας εἰς τὴν αὐτὴν 'Επετηρίδα ἢ τὸ περ. Θησαυρίσματα. Σύντομον βιβλιογραφίαν ἔχει τὸ ἄρθρον μου «Κρήτῃ», 'Εκκλησια-

στική Ἱστορία, εἰς τὴν Ὑθησκευτικήν καὶ Ἑθικήν Ἐγκυκλοπαιδείαν, τ. Ζ', 1965, στήλαι 967 - 979 (καὶ εἰς ἴδιον ἀνάτυπον, ὑπὸ τὸν τίτλον : Σύντομος Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κρήτης, Ἀθῆναι 1965, 160, σσ. 23).

Θὰ ἦτο ὁμοῦς δύσκολος καὶ ἡ συντομωτάτη ἐκλογὴ βιβλιογραφίας περὶ τῶν ἐν Κρήτῃ Ἑλληνικῶν καὶ Λατινικῶν μονῶν καὶ τῶν ἐγγράφων αὐτῶν.

Μετὰ τὴν κατὰ τὸ 1204 ἄλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἡ τύχη τῆς Κρήτης ὑπῆρξεν ἀβεβαία. Γενοάτης τυχοδιώκτης, ὑποστηριζόμενος ὑπὸ τῆς ἀντιπάλου τῆς Ἑνετίας, κατεῖχε σημεῖα τινὰ τῆς νήσου καὶ κατεσκεύαζεν ὀχυρά, ἀλλὰ, ὥς ἦτο ἐπόμενον, δὲν κατώρθωσε νὰ τὴν καθυποτάξῃ. Ἐν συνεχείᾳ ἡ Κρήτη περιῆλθεν εἰς τοὺς Ἑνετοὺς, οἱ ὅποιοι ἐξετίμησαν τὴν ἐξαιρετικὴν σπουδαιότητα τῆς θέσεως τῆς μεγαλονήσου ἐν Μεσογείῳ καὶ τὴν σημασίαν τῆς διὰ τὴν διὰ θαλάσσης ἐπικοινωνίαν πρὸς τὴν Ἑγγὺς Ἀνατολήν.

Ὑπεστηρίχθη ὅτι ἡ Ἑνετία ἀπέβλεπε μόνον εἰς τοὺς λιμένας, διὰ τῶν ὁποίων ἐπεθύμει νὰ ἐξασφαλίσῃ τὰς συναλλαγὰς τῆς. Οὐδεμία ὁμοῦς πόλις δύναται νὰ ζήσῃ ἄνευ τῆς ἐνδοχώρας καὶ οἱ Ἑνετοὶ ταχέως ἠναγκάσθησαν νὰ καταλάβουν τὰς ἐπαρχίας, ἀκόμη καὶ τὰς πλέον ὀρεινάς, τῆς νήσου, κατοικουμένας ὑπὸ Ἑλλήνων Ὀρθοδόξων, καὶ τὰ φέουδα τῶν Βυζαντινῶν ἀρχόντων, τὰ καλούμενα *μοίρα*, κατοικουμένας ὑπὸ *παροίκων*, εἰδους δουλοπαροίκων. Μεταξὺ τῶν κατόχων περιελαμβάνοντο καὶ οἱ ἐκκλησιαστικοὶ ἄρχοντες τῆς Κρήτης, αἱ ἐπισκοπαὶ καὶ αἱ διαφόρων τύπων μοναί.

Κατὰ τὴν δευτέραν βυζαντινὴν περίοδον ἤκμασεν ἐν Κρήτῃ ὁ ἑλληνοβυζαντινὸς πολιτισμός. Πολλὰ π.χ. ἑλληνικὰ χειρόγραφα τῆς θρησκευτικῆς καὶ τῆς θύραθεν λογοτεχνίας συνεκεντρώθησαν καὶ ἀντεγράφοντο. Ὅμοίως ἤκμαζεν ἡ τέχνη, ἡ τοιχογραφία.

Οἱ Ἑνετοὶ ἀπέστειλαν ἑκατοντάδας τινὰς φεουδαρχῶν καὶ ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν Ἐκκλησίαν ὁ δόγης τῆς Ἑνετίας διεκήρυξε κατὰ τὸ 1211: «*Ecclesias autem omnes suprascripte insule debetis haberi liberas et ministros earum. Sed de possessionibus earum ecclesiarum sic esse debeat, sicut statuerit Dux, qui erit ibi cum suo consilio*»¹. Ἐλευθερία ἄνευ ἰδιοκτησίας. Οἱ Ἑνετοὶ κατ' ἀρχὰς διένειμαν τὴν νῆσον εἰς τοὺς φεουδάρχας. Οἱ αὐτόχθονες ἠναγκάσθησαν νὰ παραμείνουν εἰς τὸ πάτριον ἔδαφος καὶ νὰ ὑπηρετοῦν τὴν νέαν διοίκησιν ὥς δουλοπάροικοι ἢ νὰ καταφύγουν εἰς τὴν Μ. Ἀσίαν, εἰς τὸ βασιλεῖον τῆς Νικαίας.

Εἶναι προφανὲς ὅτι ἡ νέα σκληρὰ μοῖρα δὲν ἦλθεν ἐκ Θεοῦ. Οἱ

1. Tafel-Thomas, Urkunden II, σ. 132, ἀρ. 229. Πρβλ. Thiriet, La Romanie vénitienne, σ. 125 καὶ Borsari, Il dominio veneziano a Creta, σ. 28, ἀρ. 3. Τὸ χωρίον ἐπαναλαμβάνεται ἐν τῇ συνθήκῃ τοῦ Ἰουνίου 1222, Tafel-Thomas, Ἑνθ' ἀν., σ. 244.

Ἑλληνες γαιοκτήμονες, λαϊκοὶ καὶ κληρικοὶ ἀντέστησαν ἐπὶ σειρὰν ἐτῶν. Νὰ ἐκδιώξουν τοὺς Ἑνετοὺς ἄνευ ναυτικῆς βοηθείας δὲν ἦτο εὐκόλουν. Εὐκολώτερον ἦτο διὰ τοὺς Ἑλλήνας νὰ διασφαλίσουν τὰ δικαιώματα τοῦ κλήρου καὶ τοῦ λαοῦ, τῶν δουλοπαροίκων τῶν. Ἀντέστησαν λοιπόν, περισσότερον οἱ κάτοικοι τοῦ δυτικοῦ τμήματος τῆς νήσου, καθ' ὅλον τὸν ΙΓ' αἰῶνα καὶ τὸ δυτικώτατον τμήμα τῆς Κρήτης, ἡ περιοχὴ τῶν Χανίων, ὅπου τὸ 1252 ἀνηγέρθη φρούριον, ὑπετάγη βραδύτερον. Συνεχεῖς ἐξεγέρσεις κατὰ τῆς Ἑνετικῆς Μητροπόλεως συνετάρασσαν τὴν νῆσον καθ' ὅλον τὸν ΙΕ' αἰῶνα.

Οἱ Ἑλληνες ἄρχοντες ἐμάχοντο διὰ νὰ διατηρήσουν τὰς γαίας καὶ τὰ ἀγαθὰ τῶν, τοὺς ὑποτελεῖς τῶν. Ὁ κρητικὸς λαὸς συνησπίσθη μετὰ τῶν ἀρχόντων, διὰ νὰ διατηρήσῃ τὴν σχετικὴν ἐλευθερίαν του. Ἡ δυτικὴ φεουδαρχία, ἡ ὁποία ἀπῆτει τὴν στενὴν ἐξάρτησίν του ἀπὸ τὴν ιδιοκτησίαν τῶν εὐγενῶν, ἦτο ἀναμφιβόλως πλεόν ἐπαχθῆς τῆς βυζαντινῆς διοικήσεως, ἡ ὁποία ἀνεγνώριζε τὴν ἀνεξαρτησίαν πολλῶν, κληρικῶν, ἐμπόρων, ἀστῶν καὶ μεμονωμένων γαιοκτημόνων καὶ δὲν ἔθιγε τὴν θρησκείαν, τὰς παραδόσεις, τὰ ἥθη τῶν. Ἡ μόρφωσις καὶ ἡ ἠθικὴ διαπαιδαγώγησις τῆς κρητικῆς κοινωνίας ἐξηρτᾶτο πλεόν ἐκ τοῦ ἑλληνορθόδοξου κλήρου.

Οἱ Ἑνετοὶ δὲν ἤλθον βεβαίως εἰς Κρήτην δι' ἀναψυχὴν, ἦσαν ἔμποροι καὶ ὤφειλον νὰ διασφαλίσουν τὰ συμφέροντά τῶν. Διὰ νὰ ὁμιλήσῃ τις περὶ τῆς ἐν Κρήτῃ Ἑνετοκρατίας, πρέπει νὰ ἐξετάσῃ τὸν ἐνετικὸν φεουδαλισμόν, τὴν οἰκονομίαν, τὰ συμφέροντα, τὰ προτιμώμενα μέσα διακυβερνήσεως. Σκοπὸς τῶν ἦτο ἡ διασφάλισις τοῦ ἐμπορίου τῶν καὶ τῆς ἐπικοινωνίας, ἡ ἐξαγωγή κρητικῶν προϊόντων — π.χ. τοῦ τότε, ἀφθόνως παραγομένου σίτου. Τοῦτο προϋποθέτει ἐσωτερικὴν εἰρήνην, ἡγυγημένην ὑπὸ πιστῶν ἀνθρώπων. Ὑπῆρχον δύο τρόποι ἐνεργείας : νὰ καταλάβουν βιαίως τὴν νῆσον καὶ νὰ τὴν διανεμίσουν εἰς πιστοὺς ἀποίκους, τοὺς ὁποίους θὰ ἔφερον ἐξωθεν, ἢ νὰ ἔλθουν εἰς συνεννόησιν μετὰ τοὺς αὐτόχθονας γαιοκτήμονας καὶ τὸν λαόν. Ἡ Ἑνετία ἐξέλεξε μὲν τὴν πρώτην ὁδόν, ἀλλὰ μετ' ὀλίγον ἀντελήφθη ὅτι αὕτη δὲν ἔφερον ἐγγύτερον πρὸς τὴν εἰρήνην, τοῦναντίον προεκάλει ἀπὸ καιροῦ εἰς καιρὸν νέας ἐξεγέρσεις, ταραχάς καὶ διαμαρτυρίας λαοῦ ἀνυποτάκτου βεβαίως ἀλλὰ χριστιανικοῦ, ὁ ὁποῖος εἶχε συναίσθησιν τοῦ παρελθόντος του καὶ ἦτο προσκεκολλημένος εἰς τὰς παραδόσεις καὶ τὴν ὀρθόδοξον πίστιν του.

Τὸ Βυζάντιον εἶχεν ὑπαγάγει τὴν Κρήτην ὑπὸ πολιτικο-στρατιωτικὴν διοίκησιν καὶ ἐκτὸς τῶν δούλων ἢ παροίκων, δηλ. ὑποτελῶν τοῦ κράτους, τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῶν ἀρχόντων (φεουδαρχῶν) ὑπῆρχε πλῆθος γαιοκτημόνων, προνομιούχων, ἐμπόρων, ἀνεξαρτήτων, οἱ ὁποῖοι δὲν ὑπῆρέτουν οὐδένα φεουδάρχην, ἀλλ' ἐκέρδιζον τὰ πρὸς τὸ ζῆν. Ἦτο λοιπὸν πολὺ

φυσικὸν νὰ ἀντιταχθοῦν πάντες εἰς τὴν νέαν διοίκησιν, ἡ ὁποία ἐπέβαλλε νέας συνθήκας διαβιώσεως.

Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν Ἑλληνορθόδοξον Ἐκκλησίαν τῆς Κρήτης, ἰδρυθεῖσαν ὑπὸ τοῦ ἀποστόλου Τίτου, αὕτη κατὰ τὴν βυζαντινὴν περίοδον εἶχεν ἐκεῖ ἀρχιεπίσκοπον καὶ ὑπ' αὐτὸν δεκάδα ἐπισκόπων ἀπαρτιζόντων τὴν ἱεράν σύνοδον τῆς Κρήτης, ἥτις κατὰ συνέπειαν ἐξηρτᾶτο ἐκ τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως. Μεγάλοι ἐκκλησιαστικαὶ ἰδιοκτησίαι καὶ αἱ ἐξ αὐτῶν πρόσοδοι ἀνήκον εἰς τὰς ἐπισκοπὰς ἢ εἰς τὰς κατὰ τόπους ἐκκλησίας, ἐκ τῶν ὁποίων ἐξηρτῶντο, ἢ εἰς τὰς μονὰς. Αἱ τελευταῖαι διεκρίνοντο εἰς τρεῖς κατηγορίας : Αἱ αὐτοκρατορικαὶ μοναὶ ἐξηρτῶντο ἐκ τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ ἦσαν ἀνεξάρτητοι ἐκ τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀρχῶν. Αἱ σταυροπηγικαὶ μοναὶ ἐξηρτῶντο ἐκ τοῦ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως. Αἱ ἐνοριακαὶ μοναὶ ἐξηρτῶντο ἐκ τοῦ ἐπισκόπου τῆς ἐπαρχίας. Ἐκτὸς τῶν ὡς ἄνω τριῶν κατηγοριῶν ὑπῆρχον ἀκόμη μετόχια τῶν περιφήμων ἑλληνικῶν μονῶν τοῦ Σινᾶ εἰς τὸν Χάνδακα καὶ τῆς Πάτμου εἰς τὰ Χανιά. Τοῦλάχιστον τὸ πέμπτον τῶν γαιῶν καὶ ἀγαθῶν τῆς νήσου ἀπετέλει ἐκκλησιαστικὴν ἰδιοκτησίαν, ἀπέφερε μεγάλας προσόδους εἰς σίτον, ἔλαιον καὶ χρῆμα εἰς τὸ ἑλληνικὸν Πατριαρχεῖον, εἰς τὰς μονὰς τῆς Πάτμου καὶ τοῦ Σινᾶ, εἰς τὴν βυζαντινὴν αὐλὴν καὶ εἰς τὸν πολυπληθεῖ κλῆρον (ἐγγαμον) καὶ ἐντοπίους μοναχοὺς.

Ἡ ἐνετικὴ κατοχὴ τῆς Κρήτης ἀνέτρεψε τὴν κοινωνικὴν τάξιν καὶ τὸ πᾶν ἐχάθη διὰ τοὺς Ὁρθόδοξους, ἐκτὸς μικρῶν ἐκκλησιῶν, τὸ πλεῖστον ἀγροτικῶν. Ἡ κυριότης τῶν πατριαρχικῶν μονῶν περιήλθεν εἰς τὸν Λατῖνον πατριάρχην τῆς Κωνσταντινουπόλεως¹ καὶ μετὰ τὸ 1261 εἰς τὸν φέροντα τὸν τίτλον τοῦτον Λατῖνον πατριάρχην (ἐδρεύοντα συνήθως ἔξω τῆς Νήσου). Αἱ μοναὶ τῆς ἀρχιεπισκοπῆς καὶ τῶν ἐπισκοπῶν τῆς Κρήτης — δοθέντος ὅτι ὅλοι οἱ ὀρθόδοξοι ἐπίσκοποι ἀντικατεστάθησαν ὑπὸ Λατίνων οὐχὶ ἐντοπίων — περιήρχοντο εἰς χεῖρας τῶν νέων ἐκκλησιαστικῶν ἀρχόντων. Ἡ ἐνετικὴ δημοκρατία ἐξησφάλισε τὰ δύο πέμπτα τῶν ἐκκλησιαστικῶν γαιῶν. Προφανῶς ὅλοι οἱ ἀγρόται, οἱ ὅποιοι ἐκέρδιζον τὰ πρὸς τὸ ζῆν καλλιεργοῦντες τὴν ἰδιοκτησίαν τῆς ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας, κατέστησαν ὑποτελεῖς τῆς νέας διοικήσεως, πάροικοι τοῦ κράτους ἢ τῆς Ἐκκλησίας — δι' αὐτοὺς ἦτο ἐν καὶ τὸ αὐτό. Ἄν λάβωμεν ὑπ' ὄψιν ὅτι ἐκ τῶν ἑλληνικῶν μονῶν ἐξηρτᾶτο ὄχι μόνον ἡ ζωὴ αὐτῶν τῶν ἀνθρώπων ἀλλὰ καὶ ἡ ἠθικὴ καὶ κοινωνικὴ διαπαιδαγώγησις των, ἡ παιδεία των, ἐπίσης ὅτι ἐκ τῶν καθιδρυμάτων αὐτῶν ἐκέρδιζον τὰ πρὸς τὸ

1. Τὴν 8ην Ἀπριλίου 1225 ὁ πάπας Ὀνώριος ὁ Γ' ἐπεκύρωσεν εἰς τὸν λατῖνον πατριάρχην καὶ εἰς τοὺς συνοδικούς του πάντα τὰ ἀγαθὰ, τὰ ὁποῖα κατεῖχον οἱ Βυζαντινοὶ ἐν Κρήτῃ. Πρβλ. S. Borsari, Il dominio veneziano a Creta, σ. 116, σημ. 34.

ζήν ιερείς, ψάλται, μοναχοί, συμβολαιογράφοι, πλῆθος Κρητῶν, εἶναι πλέον ἢ προφανῆς ἢ λόγῳ τῆς ἐνετικῆς κατοχῆς προκληθεῖσα ἀντίδρασις. Καί εἶναι εὐεξήγητον διατί ὁ λαὸς (ἀγρόται καὶ ἄστοι) ἐτάχθη παρὰ τὸ πλευρὸν τῶν εἰς τὴν Νῆσον ἐγκατεστημένων βυζαντινῶν ἀρχόντων εἰς ὅλας τὰς πολυπληθεῖς ἐπαναστάσεις κατὰ τῆς Ἑνετίας καὶ τοῦ ἄρχοντος τοῦ Χάνδακος τοῦ ΙΓ' αἰῶνος.

Ἄς ρίψωμεν ἐν βλέμμα εἰς τὰ ὑπὸ τῆς Βενετίας ἐπιλεγέντα μέτρα πρὸς ἐξασφάλισιν τῆς ἡσυχίας : Ἀφοῦ διήρесе τὴν μεγαλόνησον εἰς ἑξ τμήματα πρῶτον, εἰς τέσσαρας διοικητικὰς περιφερείας ὕστερον, διένειμεν ἐπίσης τὰς γαίας εἰς τρία. Τὸ πρῶτον μέρος εἰς τοὺς νέους φεουδάρχας, τὸ δεύτερον εἰς τὴν Λατινικὴν Ἐκκλησίαν, τὸ τρίτον εἰς τὸ ἐνετικὸν κράτος· οὕτω τὸ τελευταῖον τοῦτο θὰ ἠδύνατο νὰ λαμβάνη τὰς ἐκ τῶν ἐνοικίων προσόδους ἢ νὰ παραχωρῇ τὰς γαίας του εἰς νέους φεουδάρχας. Κύριοι τῶν φεούδων κατέστησαν οἱ ἀποσταλέντες ἐξ Ἑνετίας, ἐκ παλαιῶν οἰκογενειῶν, ἐκ νέων οἰκῶν, ἐκ τοῦ λαοῦ, ἄλλοι Ἰταλοὶ σταυροφόροι ἢ κληρικοί. Πάντες οὗτοι ὤφειλον νὰ κατέχουν τὰς γαίας καὶ ἰδιοκτησίας θεωρητικῶς παραχωρηθείσας ὑπὸ τῆς Κοινότητος εἰς αὐτοὺς, ἀντιμετωπίζοντες τοὺς ἐντοπίους ἰδιοκτήτας καὶ τοὺς ἀνθρώπους τῶν.

Τὸ 1219 παρεχωρήθη εἰς τοὺς Κρήτας παροίκους τὸ δικαίωμα νὰ χειροτονῶνται ἱερεῖς ἢ νὰ κείρωνται μοναχοί. Εἰς τὸ «*Pactum quod dominus Domenicus Delfino ducha Crete fecit con Constantino Sevasto et Theodoro Melissino et aliis Grecis (13 Settembre 1219)*» ἀναγινώσκομεν: «*et si aliquis villanus voluerit esse monachus vel clericus, sit in sua potestate faciendi, quicquid sibi placuerit*», ἀφοῦ καθορισθῇ ἡ τύχη τῆς συζύγου καὶ τῆς περιουσίας του, ἐὰν ὑπάρχουν¹. Δι' ἄλλου ἄρθρου τῆς συνθήκης ἐλευθερώνονται ἑβδομήκοντα Ἑλλήνες κατοικοῦντες μεταξὺ τοῦ ὄρους Στρούμπουλας καὶ τοῦ ποταμοῦ Μουσέλλα γενόμενοι ἀπελεύθεροι². Εἶναι καταφανὲς λοιπὸν ἡ αἰτία τῆς ἀντιστάσεως τῶν ἐντοπίων.

Οἱ Ἑλλήνες, γαιοκτήμονες, κληρικοί, ὅλοι ἀντέστησαν λυσσῶδῶς εἰς τὴν κατοχὴν καὶ ἀνακατανομὴν τῆς ἰδιοκτησίας καὶ συχνὰ ἐπέτυχον νὰ ἀναγνωρισθοῦν ὡς φεουδάρχει δευτέρας τάξεως. Ἦσαν οἱ ἄρχοντες ἢ

1. G. L. Fr. Tafel und G. M. Thomas, Urkunden zur alteren Handels- und Staatsgeschichte der Republik Venedig mit besonderer Beziehung auf Byzanz und die Levante... II, Wien 1856, σσ. 210 - 213, ἀρ. 255, ἐν σ. 212 : «*Ille vero qui voluerit esse monachus, si habuerit uxorem et heredes, debet accipere de bonis suis suam portionem et dare monasterio. Et si heredes non habuerit, debet accipere medietatem de bonis suis. Alia vero medietas remaneat dominis suis et sit libera*».

2. Αὐτόθι, σσ. 211 - 212.

ἄρχοντορρωμαῖοι, δηλ. Βυζαντινοί, οἱ ὅποιοι ἀπὸ καιροῦ εἰς καιρὸν ἐλάμβανον τὰ ὅπλα διὰ νὰ βελτιώσουν τὴν θέσιν των καὶ τὴν κατάστασιν τῶν ὑποτελῶν των Ἑλληνορθόδοξων. Ἡ ἱστορία αὐτὴ διήρκεσε μέχρι τοῦ 1361 - 1363, ὅτε οἱ ἐντόπιοι φεουδάρχαι Ἑλληνες Ὁρθόδοξοι συνησπίσθησαν μετὰ τῶν Λατίνων, οἱ ὅποιοι ἀντελαμβάνοντο ὅτι τὰ συμφέροντά των ἦσαν κοινὰ μετὰ τοὺς Ἑλλήνας καὶ ἀντίθετα πρὸς τὰ συμφέροντα τῆς μητροπόλεως καὶ διεκήρυξαν τὴν ἀνεξαρτησίαν των ἀπὸ τοῦ Βασιλείου τοῦ Χάνδακος. Εἶναι ἡ περίφημος Ἀποστασία τοῦ Ἀγίου Τίτου, ἐκ τοῦ ὀνόματος τοῦ ἀποστόλου προστάτου τῆς Νήσου.

Ἡ θέσις τοῦ λαοῦ, τοῦ μεγάλου μέρους τῶν ἐντοπίων ὀρθόδοξων κατοίκων, ἦτο μὲ τὸ μέρος τῶν ἀρχόντων του. Διὰ τὴν Πρώτον διότι εἶχον συνηθίσει νὰ τοὺς ἀκολουθοῦν. Δεύτερον διότι εἶχον ἐπίγνωσιν ὅτι τὰ συμφέροντά των θὰ ἐπροστάτεον καλύτερον οἱ ἐντόπιοι ἄρχοντες. Πάντοτε ἤλπίζον νὰ ἀπελευθερωθοῦν, νὰ βελτιώσουν δηλ. τὴν θέσιν των. Καὶ τρίτον διὰ νὰ προστατεύσουν τὰς παραδόσεις των, δηλ. τὴν θρησκείαν, τὴν λατρείαν, τὰ ἥθη, τὴν γλῶσσαν, τὴν συνήθειαν, ἐὰν θέλετε.

Οὐδεὶς, ἐξ ἄλλου, τῶν φεουδαρχῶν θὰ ἠδύνατο νὰ πραγματοποιήσῃ ἀποστασίαν, ἐὰν δὲν ὑπεστηρίζετο ἀπὸ ἐντοπίους ἐνόπλους. Καὶ τὸ κίνητρον τὸ ὅποιον εἶχε μεγαλύτεραν ἀπήχησιν διὰ μίαν ἐξέγερσιν, ἐκτὸς τοῦ δικαιώματος τῆς ζωῆς, ἦτο τὸ θρησκευτικόν. Ἡ διαφορὰ τοῦ δόγματος πρὸς τὸ τῶν κυριάρχων, οἱ ὅποιοι ἦσαν καθολικοί, διεφοροποίει αὐτοὺς ἀπὸ τοὺς ἐντοπίους, οἱ ὅποιοι ἦσαν ὀρθόδοξοι.

Μεγαλύτεραν ἐπίδρασιν εἰς τὸν λαὸν — ἄστοους καὶ χωρικούς, ἀλλὰ τὸ πλεῖστον εἰς τοὺς ἀγρότας — ἤσκει οὐδεὶς ἄλλος ἢ οἱ Ἑλληνες κληρικοί. Οὗτοι ἠκολούθουν τὴν αὐτὴν πρὸς τοὺς συμπατριώτας των φεουδάρχας πολιτικὴν, τῆς ἐξασφαλίσεως δηλ. περισσοτέρων δικαιωμάτων (π.χ. νὰ θεωρῶνται ἀπελεύθεροι, νὰ μὴ μετέχουν εἰς τὰς ἀγγαρείας, νὰ μὴ πληρώνουν δεκάτην καὶ φόρους εἰς τοὺς λατίνους ἐπισκόπους κλπ.) καὶ ἐὰν ἦτο δυνατόν μίαν ἑλληνορθόδοξον ἐπισκοπὴν.

Ὅσάκις Ἑλλήν φεουδάρχης ἤθελε νὰ ἐπαναστατήσῃ καὶ ἐὰν ἀκόμη δὲν εἶχε τὴν πρόθεσιν νὰ βελτιώσῃ τὴν θέσιν τῶν πτωχῶν ὀρθόδοξων παροίκων, ἦτο ἀναγκαῖον νὰ διεγείρῃ τὸν φανατισμὸν των κατὰ τῶν Ἑνετῶν. Διήγειρε λοιπὸν τὸν θρησκευτικὸν των φανατισμὸν μέσῳ τοῦ ἐλληνικοῦ κλήρου, ὁ ὁποῖος εἶχε περιέλθει εἰς ἀθλιότητα, ὑπέφερε καὶ προσεδόκα βελτίωσιν τῆς θέσεώς του ἢ ἀνάκτησιν τῶν ἐπὶ Βυζαντινῆς περιόδου δικαιωμάτων του.

Ἀλλὰ καὶ ἡ Νίκαια καὶ μετὰ τὸ 1261 τὸ Βυζάντιον, ὅσάκις δι' ἴδιον λογαριασμὸν προητοίμαζον ἐξέγερσιν τῆς Κρήτης, ἀπέστελλον εἰς τὴν Νῆσον ἐπισκόπους, ἱερεῖς, μοναχοὺς ἢ πνευματικούς πατέρας, διὰ νὰ προδιαθέσουν τὰ πνεύματα τῶν ἐντοπίων. Ἦτο πάντοτε ἐπικίνδυνος ὁ κλῆρος,

ὁ ἱερῶθεις εἰς Μικράν Ἀσίαν ἢ Κωνσταντινούπολιν, ὁ ὅποιος ἤρχετο νὰ ἀσκήσῃ τὸ λειτούργημα τοῦ εἰς Κρήτην. Ἐνεκα τούτου οἱ ὀρθόδοξοι κληρικοί, κατὰ τὰς διαταγὰς τῶν Ἑνετῶν, ὤφειλον νὰ ὑπαχθῶν εἰς τὴν δικαιοδοσίαν τοῦ Λατίνου ἀρχιεπισκόπου τῆς Κρήτης.

Τότε, ὡς καὶ κατὰ τὸν παρελθόντα αἰῶνα, ὁ ἐλληνικὸς κληρὸς εὐρίσκετο ἐπὶ κεφαλῆς τοῦ λαοῦ καὶ κατὰ τὰς ἐξεγέρσεις τοῦ κατὰ τῶν κατακτητῶν. Δὲν ἡσθάνετο ὡς ἰδιαιτέρα τάξις κεχωρισμένη τοῦ λαοῦ, ἀλλ' ἐξέφραζε τὰ πλέον ζωνρὰ αἰσθήματα τοῦ ποιμνίου του.

Ἡ Καθολικὴ Ἑνετία ἐπομένως παρεχώρησεν εἰς τὸν Πάπαν τὴν Ἐκκλησίαν τῆς Κρήτης. Ἀπὸ τῆς συμπληρώσεως τῆς κατακτήσεως μέχρι τοῦ 1645 οὐδεὶς Κρῆς ἐπίσκοπος ἦτο ὀρθόδοξος καὶ οἱ ἐξ αὐτῶν Ἕλληνες, δηλ. ἐξ ἐλληνικῶν οἰκογενειῶν, ἦσαν Λατινόρρυθμοι, ἐκτὸς τοῦ ἐπισκόπου Καλλεργηπόλεως, τὸν ὁποῖον δι' ὀλίγον χρονικὸν διάστημα περὶ τὸ 1300 ἠναγκάσθησαν οἱ Ἑνετοὶ νὰ ἀναγνωρίσουν. Καὶ ἐὰν Ἕλληνας ἐπίσκοπος καθίστατο ἐνίστε ἀνεκτὸς ἐντὸς τῶν ὁρίων τοῦ Βασιλείου τοῦ Χάνδακος, τοῦτο διήρκει ἐπ' ὀλίγον. Τὸν ἀνέμενεν ὁ θάνατος — ὡς τὸν Ἀθηνῶν Ἀνθιμὸν, τὸν Κρῆτα († 1371)¹ — ἢ ἡ ἐξορία ὡς ἄλλους. Ὁ Λατῖνος ἀρχιεπίσκοπος, διὰ νὰ ἐξασφαλίσῃ ἀξιόλογον πρόσοδον, εἶχεν ὑποτάξει 130 Ἕλληνας ἱερεῖς ἐκ τῆς ἀνατολικῆς Κρήτης, τοὺς πλησιεστέρους πρὸς τὴν πρωτεύουσιν². Οὗτοι ἀνεγνώριζον τὸ πρωτεῖον τοῦ Πάπα, ἐξηρτῶντο ἐκ τοῦ Λατίνου ἀρχιεπισκόπου, ἔψαλλον ἐλληνιστὶ καὶ παρ' ὅτι κατ' ἐπίφασιν ἦσαν οὐνίται, πραγματικῶς ἡσθάνοντο Ὀρθόδοξοι.

Μεγάλην σημασίαν εἶχεν ἡ καταβολὴ τῆς δεκάτης. Δωδεκάς Ἑλλήνων ἱερέων πράγματι οὐνιτῶν, ὁπαδῶν τῆς Συνόδου τῆς Φλωρεντίας, ἡμεῖνοντο ἐκ κληροδοτήματος θεσπισθέντος ὑπὸ τοῦ Λατίνου πατριάρχου, τοῦ ἡμετέρου καρδινάλιου Βησσαρίωνος, ἐμισοῦντο ὑπὸ ὄλων ὡς μισθοφόροι καὶ οὐδεμίαν ἐπιρροὴν ἤσκουν ἐπὶ τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Πρωτεύουσας τῆς Κρήτης³.

Οἱ λοιποὶ Ἕλληνες ἱερεῖς ὑπήγοντο εἰς τοὺς Ἕλληνας πρωτοπαπᾶδες

1. Πρβλ. Ν. Β. Τωμαδάκη, Ὁ Ἰωσήφ Βρυέννιος καὶ ἡ Κρήτη τὸ 1400, σσ. 84 - 86 καὶ τοῦ αὐτοῦ, Ὀρθόδοξοι ἀρχιερεῖς ἐν Κρήτῃ ἐπὶ Ἑνετοκρατίας, Ὀρθόδοξία ΚΖ', 1952, σσ. 70 - 74.

2. Ἐκ τῶν τριῶν καταλόγων ἐκδοθέντων ὑπὸ Τσιρπανλῆ, Νέα στοιχεῖα..., σσ. 72 - 85, οἱ δύο πρῶτοι εἶναι τῶν ἐτῶν 1268 καὶ 1323. Πρβλ. ἀκόμη αὐτόθι τὰς σσ. 86 - 106 : Τὰ ἔγγραφα (τὸ πρῶτον 3 Ἰουνίου 1268).

3. Πρβλ. Τσιρπανλῆ, Τὸ κληροδόχημα καὶ Μανούσακα, Πλουσιαδηνού... ἐπιστολὴ πρὸς τοὺς ἱερεῖς τοῦ Χάνδακος, Κρητικὰ Χρονικὰ ΙΑ', 1957, 302 - 307 καὶ τοῦ αὐτοῦ, Recherches sur la vie de Jean Plousiadénos (Joseph de Métone), RÉB XVII, 1959, σσ. 28 - 51.

τοῦ Χάνδακος, τῶν Χανίων, τοῦ Ρεθέμους καὶ τῆς Σητείας, οἱ ὅποιοι, ἂν καὶ ἀνεγνώριζον τὸ πρωτεῖον τοῦ Πάπα καὶ παρηκολούθουν τὰς λατινικὰς ἱεροτελεστίας κατὰ τὰς ἑορτὰς τῆς Γαληνοτάτης, ἦσαν ἀνεξάρτητοι τόσον ἀπὸ τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως ὅσον καὶ ἀπὸ οἰονδήποτε Λατίνον κληρικὸν καὶ ἐξηρτῶντο ἀπ' εὐθείας ἀπὸ τὸν Δοῦκα τοῦ Χάνδακος καὶ ἀπὸ τοὺς ρέκτωρας (νομάρχας) τῆς Νήσου. Οὗτοι ἦσαν οἱ ἄρχοντες τῆς ἐλληνικῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας τῆς Κρήτης. Ἀναπληρούμενοι ἀπὸ ὑπο-πρωτοπαπᾶδες κάποτε, πάντως δὲ βοηθούμενοι ἀπὸ τοὺς πρωτοψάλτας (ψάλτας καὶ διδασκάλους τῆς βυζαντινῆς μουσικῆς) καὶ ἀπὸ ἀκολουθίαν κληρικῶν καὶ νοταρίων (γραφέων), ἐπέβλεπον τὸν ἐλληνικὸν κλῆρον, ἡτοίμαζον πρὸς χειροτονίαν τοὺς νέους ἱερεῖς, οἱ ὅποιοι μετέβαινον (ἐκτὸς τῶν partes infidelium ἢ τῶν βυζαντινῶν ἐπαρχιῶν) νὰ χειροτονηθοῦν ὑπὸ Ἑλληνοῦ ἐπισκόπου, ὀρθοδόξου, πιστοῦ εἰς τὴν Δημοκρατίαν, εἰς τὴν Πελοπόννησον ἢ εἰς τὰς Ἰονίους νήσους¹. Οἱ ἑκατὸν τριάκοντα Ἑλληνοὶ, οἱ ὑπαγόμενοι εἰς τὸν ἐπίσκοπον τοῦ Χάνδακος δὲν ἠδύναντο νὰ ἐκλεγοῦν οὔτε πρωτοπαπᾶδες οὔτε πρωτοψάλται² οὔτε νὰ ἀναμειγνύωνται εἰς τὰς ἐξετάσεις τῶν ὑποψηφίων ἐλληνορθοδόξων ἱερέων.

Ἡ Ἑνετία, ἐπιθυμοῦσα ἐλληνικὸν κλῆρον πιστὸν εἰς τὴν Δημοκρατίαν καὶ ὄχι εἰς τὸν Πάπαν, ἐπροστάτευε τοὺς ὑπηκόους τῆς ἀπὸ τὰς φιλοδοξίας τοῦ Λατίνου ἀρχιεπισκόπου τοῦ Χάνδακος. Λαὸς σχετικὰ ἐλευθερος νὰ τελῇ τὰ τῆς λατρείας κατὰ τὰς παραδόσεις του, θὰ ἦτο πλέον εὐπειθὴς ἀπὸ πλῆθος καταπιεζόμενον καὶ ἐξαναγκασζόμενον νὰ ἀπαρνηθῇ τὴν πίστιν του. Τοῦτο δὲν σημαίνει ὅτι ἡ Γαληνοτάτη ἔχανε τὸν ἔλεγχον τῆς θρησκευτικῆς καταστάσεως, τοῦλάχιστον ἐν καιρῷ εἰρήνης, διότι πλείστοι ὑποψήφιοι ἐχειροτονοῦντο κρυφίως, παρὰ τοὺς νόμους τῆς διοικήσεως ἢ ἐνεδύοντο τὸ μοναχικὸν σχῆμα καὶ κατέφευγον εἰς τὰς πολυαριθμοὺς μικρὰς ἐλληνικὰς μονὰς, τὰς ὁποίας ἐπροστάτευον οἱ ὀρθόδοξοι φεουδάρχαι.

1. Διὰ τὰ μετέπειτα ἔτη ἔχομεν βιβλιογραφίαν ἐπὶ τοῦ θέματος, βασιζομένην εἰς τὰς εἰδήσεις τῶν ἐγγράφων καὶ εἰς τὰς μέχρι τοῦδε δημοσιευθείσας ἀνακρινώσεις. Πρβλ. Ν. Β. Τωμαδάκη, Οἱ ὀρθόδοξοι παπᾶδες... καὶ ἡ χειροτονία αὐτῶν, Κρητικά Χρονικά ΙΑ', 1952, σσ. 1-42. Μ. Ι. Μανούσκα, Ἡ χειροτονία ἱερέων τῆς Κρήτης ἀπὸ τὸ μητροπολίτη Κορίνθου (ἐγγραφα τοῦ ΙΓ' αἰῶνα), Δελτίον Χριστ. Ἀρχαιολ. Ἑταιρείας Δ', 1963-1964, σσ. 317-331. Ἐπίσης πρβλ. Eva Tea, Saggio sulla storia religiosa di Candia dal 1590 al 1630, Atti del R. Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti, LXXII, 1912-1913, parte seconda, σσ. 1359-1433 (1-75) καὶ ἐκτενὴ περίληψιν ὑπὸ Στεφάνου Ξανθοῦ διδού, Χριστιανικὴ Κρήτη Α', 1913, σσ. 247-296.

2. Τὸ δικαίωμα κυρώσεως τῆς ἐκλογῆς τῶν διετήρει ἡ Σύγκλητος. Ἰδὲ Μανούσκα, Βενετικά ἔγγραφα, σσ. 156-160, ἀρ. 2AB καὶ Thiriet, Régestes II, σ. 29, ἀρ. 1060 (Noiret, Ἐνθ' ἄνωτ., σ. 136: *qui fient nunc et in posterum non fiant de numero XXX. 8* Ἰουνίου 1402).

Μέγας ἦτο ὁ ἀριθμὸς τῶν Ἑλλήνων κληρικῶν καὶ ἡ ἐχθρότης πρὸς τοὺς Λατίνους, ἡ ὁποία ἔτεινε νὰ μεταβληθῇ εἰς ἀντίστασιν κατὰ τοῦ κατακτητοῦ, ἠῤῥανε κατὰ τὰς περιστάσεις. Εἶναι λοιπὸν λάθος νὰ ὀμιλῶμεν περὶ μιᾶς καὶ μόνης πολιτικῆς τῆς Ἑνετίας ἔναντι τῶν Ἑλληνορθοδόξων πιστῶν, κληρικῶν καὶ μοναχῶν.

Διὰ νὰ εἴμεθα δίκαιοι, ἡ Ἑνετία ἦτο ὑποχρεωμένη νὰ λάβῃ τὰ μέτρα τῆς ἔναντι τῶν ἀνυποτάκτων καὶ ὑπόπτων. Συχνὰ γίνεται λόγος περὶ κλήρου ἀνυποτάκτου ἢ καὶ ὀπλισμένου. Ὁ δούξ τῆς Κρήτης τὴν 13ην Ἰουλίου 1320 «*facit notum quod omnes caveant sibi portare arma... e de clericis quibus invenirentur arma*» θὰ ἐπιβληθῇ ἡ ποινὴ ἢ προβλεπομένη ὑπὸ τοῦ Λατίνου Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως¹.

Εἰς ἐκ τῶν οἰκείων τῆς οἰκογενείας Καλλέργη, ὁ παπᾶ - Μελέτιος, δὲν ἐδίστασε κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς δημοκρατίας τοῦ ἀγίου Τίτου νὰ δολοφονήσῃ εὐγενεῖς Ἑνετοὺς τῆς Κρήτης πιστοὺς εἰς τὴν Γαληνοτάτην, ἐν συνεχείᾳ δ' ἐπροδόθη καὶ ἐδολοφονήθη ὑπὸ ἄλλου τινὸς ἀποσηματισθέντος κληρικοῦ². Μεταξὺ τῶν ἀγωνισθέντων διὰ τὴν ἐλευθερίαν τῶν κατὰ τὴν ἐξέγερσιν τοῦ 1361 - 1363 ἦσαν ὁ πρωτοπαπᾶς τοῦ Χάνδακος Μανόλης καὶ ὁ πρωτοψάλτης τοῦ παπᾶ - Γιώργης. Ἀμφότεροι μετὰ τοῦ ἱερομονάχου Μακαρίου καὶ τοῦ ἱερέως Γεωργίου Καμαριώτου κατεδικάσθησαν ὑπὸ τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ συμβουλίου τοῦ Χάνδακος καὶ ἐρρίφθησαν ζῶντες εἰς τὴν πυρὰν ὡς μετασχόντες τοῦ διοικητικοῦ Συμβουλίου τῶν ἐπαναστατῶν³.

Μετὰ τὴν συνωμοσίαν τοῦ Σήφη Βλαστοῦ τὸ Συμβούλιον τῶν Δέκα ἔγραψε «*regimini et capitaneo Crete*» μεταξὺ τῶν ἄλλων «*nos... pro honore et gloria dei omnia facere vellemus, ut non solum hoc in loco... sed in civitatibus et tota ista insula nostra catolice officaretur, et perfidus ac scismaticus ritus graecorum, si fieri posset, extirparetur*»⁴. Τὸ αὐτὸ Συμβούλιον τῶν Δέκα τὴν 13ην Δεκεμβρίου 1454 ἀπηγόρευσε τὴν χειροτονίαν ἄλλων ὀρθοδόξων ἱερέων ἐν Κρήτῃ, διὰ νὰ μειώσῃ τὸν ἀριθμὸν αὐτῶν. Πολλὰς καταδιώξεις προεκάλεσαν τὰ γνωστὰ γεγονότα τὴν δεκαετίαν τὴν μετὰ τὴν ἄλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως⁵. Ἀλλὰ καὶ πρὸ τῆς ἄλωσης ἤρκει μόνῃ ἡ μνημόνευσις τοῦ ἑλληνικοῦ Πατριαρχείου τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν ἑλληνορθοδόξων Κρητῶν ἱερέων διὰ νὰ διωχθοῦν οὗτοι⁶.

1. Bandi di Duca di Candia, σ. 103, ἀρ. 280 (13 Ἰουλίου 1320).

2. L. de Monacis, Chronicon X, 179 - 180, Ζουδιανού, Ἱστορία τῆς Κρήτης Α', 1960, σσ. 162 - 163.

3. Ζουδιανός, Ἐνθ' ἄνωτ., σ. 171.

4. Τσιρπανλῆ, Τὸ κληροδότημα, σ. 251.

5. V. I. Lamansky, Secrets d'état de Venise, σσ. 055 - 056.

6. Τσιρπανλῆς, Ἐνθ' ἄνωτ., σσ. 70 - 71.

Οί Ένετοι ἐξήτουν θαλασσίας ἀγγραφείας καὶ ἀπὸ τοὺς Σιναΐτας καὶ Πατιμούς μοναχοὺς τῆς Κρήτης ὡς καὶ ἀπὸ τοὺς ἐντοπίους καὶ πάντας ὑπώπτευν ὡς ἐχθροὺς τοῦ καθεστῶτος.

Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὰς σχέσεις Γαληνοτάτης καὶ Ρώμης, αὐταὶ δὲν ἦσαν ὁμαλαὶ καὶ διαταράσσοντο ἀκριβῶς ἔνεκεν τῶν κρητικῶν ὑποθέσεων! Οὕτω ἀπὸ τοῦ 1260 μέχρι καὶ τοῦ 1266 ἀνεφύη ὀξυτάτη ἔρις μεταξὺ τοῦ κράτους τῆς Ένετίας καὶ τῶν Παπῶν Οὐρβανοῦ τοῦ Δ' καὶ Κλήμεντος τοῦ Δ'. Πρωταγωνιστὴς ἦτο ὁ Λατίνος ἀρχιεπίσκοπος τῆς Κρήτης *Le o n a r d o P a n t a l e o* καὶ ἡ Ρώμη ἀφόρισε τὴν Βενετίαν. Μετ' ὀλίγας δεκαετίας (7 Φεβρουαρίου 1302) ὁ Βονιφάτιος ὁ Η' ὑπήγαγε τὴν Έκκλησίαν τῆς Κρήτης εἰς τὸν φέροντα τὸν τίτλον τοῦ Πατριάρχου τῆς Κωνσταντινουπόλεως¹.

Διὰ τὰ ἐξασφάλισή τὰ ἐν Κρήτῃ συμφέροντά της ἐναντι τῆς Ρώμης καὶ τῆς Λατινικῆς Έκκλησίας τῆς Κρήτης, ἡ Ένετία εἶχε κατὰ νοὺν νὰ διατηρῇ ἐν Χάνδακι πρωθιερέα - ἀρχιεπίσκοπον Κρήτης ἢ Πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως, μετὰ τὴν μεταφορὰν τοῦ Λατινικοῦ Πατριαρχείου ἀπὸ τὴν Εὐβοίαν (Νεγροπόντε) εἰς τὴν πρωτεύουσαν τῆς Κρήτης² — εὐγενῇ Ένετόν, προερχόμενον ἐκ μιᾶς τῶν πλέον διακεκριμένων οἰκογενειῶν τῆς μητροπόλεως, ὁ ὁποῖος θὰ ἦτο πλέον Ένετὸς ἢ Ρωμαῖος. Ἡ Γαληνοτάτη συχνὰ ἐπέμενε παρὰ τῇ Ρώμῃ, ὅπως ἐκλεγῇ ὁ ἀρχιεπίσκοπος Κρήτης μεταξὺ τῶν ἀναγραφόμενων εἰς εἰδικὸν κατάλογον προσώπων, ὑποβληθέντα ὑπὸ τῆς Γερουσίας εἰς τὸν Πάπαν³. Ὁμοίως δὲν ἐδίσταζε νὰ ἀπομακρύνῃ τῆς Νήσου οἰονδήποτε ἄτομον ἐπεθύμει νὰ ἐρεθίσῃ τὸν ἑλληνικὸν λαὸν μὲ προσευχὰς ἢ ἄλλας ἐκδηλώσεις, αἱ ὁποῖαι ἠδύναντο νὰ προσβάλλουν τὴν πίστιν τῶν πατέρων του, ἢ νὰ τὸν ἐξαναγκάσῃ νὰ ἀσπασθῇ τὸν μισητὸν καθολικισμόν⁴.

Ὁμοίως ἀσταθὴς ἦτο καὶ ἡ πολιτικὴ ἐναντι τοῦ Βυζαντίου, διότι αἱ σχέσεις Ένετίας καὶ Κωνσταντινουπόλεως κατὰ τοὺς τρεῖς αἰῶνας μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν ἀπὸ τοὺς σταυροφόρους δὲν ἦσαν πάντοτε αἱ αὐταί. Έν

1. Ἐπεκυρώθη ὑπὸ πάπα Κλήμεντος τοῦ Ε' τὴν 31.7.1308.

2. Τὸ 1474 ὁ ἀρχιεπίσκοπος Κρήτης *Gerolamo Lando* (1458 - 1496) ἔγινε Λατίνος Πατριάρχης. Ἡ Εὐβοία (Νεγροπόντε) περιῆλθεν εἰς χεῖρας τῶν Τούρκων τὸ 1470.

3. Τὴν 15ην Φεβρουαρίου 1368 ἡ Ένετικὴ Σύγκλητος προέτεινε τρεῖς ἐπισκόπους καὶ δύο λαϊκοὺς, ὅπως ἐκλεγῇ ἐξ αὐτῶν ὁ ἀρχιεπίσκοπος τῆς Κρήτης. Πρβλ. *Θεοτόκη, Μνημεῖα Β'*, 1937, σ. 125. Ἄλλα σχετικὰ ἔγγραφα παρὰ *Thiriet, Régestes*, II, σσ. 74, 79, 80, ἀρ. 1288, 1315, 1410, 1453 καὶ *Noiret, Documents inédits*, σ. 191 (4 Αὐγούστου 1408).

4. Πρβλ. *Thiriet, Le zèle unioniste d'un Franciscain Crétois et la risposte de Venise*, *Polychronion F. Dölger*, 1966, σσ. 496 - 504.

καιρῷ πολέμου ἢ ἐπαναστάσεως ἢ Ἑνετία ἦτο αὐστηρά, ἀντιθέτως ἐν καιρῷ εἰρήνης καὶ συνδιαλλαγῆς (ὡς ἡ τῆς Λυών τὸ 1274) καθίστατο, ὡς ἦτο φυσικόν, περισσότερο μετριοπαθὲς καὶ ἐπεδείκνυν ἐπιείκειαν.

Ἀνάλογος ἦτο ἡ ἐνετικὴ πολιτικὴ πρὸς τοὺς Γενοάτας ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν Κρήτην. Κατὰ τὸ παρελθόν, ἀντιμετωπίσθησαν οἱ Τοῦρκοι, οἱ ὅποιοι ἤλπιζον νὰ διαδεχθοῦν τὸ ἀποθνήσκον Βυζάντιον. Ἦτο πλέον ἡ φυσικὸν διὰ τὴν Γαληνοτάτην νὰ ἀντιτάσσεται εἰς οἰανδήποτε φιλότουρκον προπαγάνδαν ἀσκουμένην ὑπὸ ἑλληνορθόδοξων κληρικῶν ἱερωθέντων *in partibus infidelium*, ἐντοπίων ἢ μὴ, οἱ ὅποιοι ἀπέβλεπον εἰς τὰ προνόμια, τὰ ὅποια θὰ εἶχον οἱ ἴδιοι καὶ ἡ ἑλληνορθόδοξος ἐκκλησία εἰς περίπτωσιν τουρκικῆς κατοχῆς, δηλ. εἰς τὴν ἀποκατάστασιν τῶν ἐπισκοπῶν καὶ μονῶν καὶ εἰς τὰ ἄλλα συμφέροντα, τὰ ὅποια τῷ ὄντι ἀπέκτησαν δύο αἰῶνας ὕστερον. Ἡ πολιτικὴ αὕτη μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1460 - 1480, μετὰ τὴν ἄλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ τὴν ἐπανάστασιν τοῦ Σήφη Βλαστοῦ, κατέστη πλέον σκληρὰ καὶ δυσμενὲς διὰ τὸν ἑλληνικὸν κλῆρον.

Εἶναι προφανὲς ὅτι ἐκτὸς τῶν ἐπισήμων ἀρχῶν, ἐπισκόπων, πρωτοπαπάδων κλπ. ὑπῆρχε πάντοτε εἰς τὴν Νῆσον ἡ ἀόρατος ἀρχὴ τοῦ ἑλληνικοῦ Πατριαρχείου ὃχι μόνον ἠθικῶς ἀλλὰ καὶ οὐσιαστικῶς. Καὶ δὲν ἐννοῶ τὰς σπανίας περιπτώσεις τῆς παρουσίας Ἑλληνος πρωθιερέως, ἀληθοῦς ὀρθοδόξου μὴ ὑπαγομένου εἰς τὸν Πάπαν, ἀλλὰ τοὺς ἐξομολογητὰς μοναχοὺς, οἱ ὅποιοι ἤσκουν ἐπὶ τῶν κατοίκων μεγάλην ἐπιρροὴν πνευματικὴν καὶ μορφωτικὴν. Ὁ πλέον γνωστὸς ἐξ αὐτῶν ὑπῆρξεν ὁ Ἰωσήφ Βρυέννιος, ὁ ὅποιος ἀπὸ τοῦ 1381 μέχρι τοῦ 1401, εἴκοσιν ἔτη, ἔζησεν ἐν Κρήτῃ κηρύττων καὶ γράφων, ἐξεπαίδευσεν πολλοὺς ἐντοπίους κληρικοὺς εἰς τὴν ἀληθῆ ὀρθοδοξίαν τῆς Κωνσταντινουπόλεως, καὶ ἀντιμετώπισε τοὺς Ἑλληνας καθολικοὺς, θεολόγους ἀξίας. Ὁ Βρυέννιος τέλος ἐξωρίσθη¹, ἀλλ' ἐπὶ τρεῖς δεκαετηρίδας ἐξηκολούθει ἐκ Κωνσταντινουπόλεως νὰ ἀσκῇ ἀξιοσημείωτον ἐπίδρασιν εἰς τὰς ψυχὰς τῶν ὀρθοδόξων Κρητῶν καὶ ἡγείρεν ἀληθῆ πόλεμον ἐναντίον τῶν διεφθαρμένων Ἑλλήνων ἱερέων τῆς Νήσου. Εἰς τὸν Βρυέννιον καὶ εἰς ἄλλας προσωπικότητας, ὡς ὁ ἱερομόναχος Νεῖλος Δαμιλᾶς, ὀφείλεται ἡ σταθερότης διὰ τῆς ὁποίας ὁ λαὸς καὶ ὁ κλῆρος τῆς Κρήτης ἀντιμετώπισαν ἀργότερον τὴν ἔνωσιν τῆς Φλωρεντίας, παραμείναντες πιστοὶ εἰς τὸ κατὰ παράδοσιν θρησκευτικὸν τυπικὸν τῶν. Ἐπειδὴ ἡ ἀντίδρασις ἠῤῥξανε, ἡ Ἑνετία ἔγινε πλέον συνετὴ καὶ δὲν ἐπέτρεπεν εἰς τὸν καθολικὸν κλῆρον νὰ ἐπιβάλλῃ

1. Πρβλ. Ν. Β. Τωμαδάκη, Ἰωσήφ Βρυεννίου ἀνέκδοτα ἔργα Κρητικά, ΕΕΒΣ ΙΘ', 1949, σσ. 130 - 154.

τὴν ἑνωσιν· τὸ ἀντίθετον θὰ ἠϋξανε τὸν κίνδυνον νὰ ἐπιθυμήσῃ ὁ ἑλληνικὸς ἀγροτικὸς πληθυσμὸς τὴν τουρκικὴν ἐπέμβασιν κατὰ τὴν κρίσιμον περίοδον τῆς ὀθωμανικῆς ἐξαπλώσεως εἰς τὸ Αἰγαῖον καὶ τῶν ταραχῶν, αἱ ὁποῖαι κατέληξαν εἰς τὸν Ένετο - τουρκικὸν πόλεμον.

Ἀφῆσα τελευταίαν τὴν ἐξέτασιν τῶν συνθηκῶν μεταξὺ Ένετῶν καὶ ὀρθοδόξων Κρητῶν φεουδαρχῶν, αἱ ὁποῖαι συνωμολογήθησαν κατὰ τὸν ΙΓ' αἰῶνα καὶ ἀφεώρων εἰς τὴν τοπικὴν Έκκλησίαν. Πρόκειται περὶ δύο τοῦλάχιστον περιπτώσεων κατὰ τὰς ὁποίας ἡ Γαληνοτάτη ὑπανεχώρησε τῆς θεμελιώδους πολιτικῆς τῆς καὶ παρεχώρησεν εἰς τοὺς ἐντοπίους δικαιοῦματα, τὰ ὁποῖα ἤρχοντο εἰς ἀντίθεσιν πρὸς τὰ συμφέροντα τῆς Ρωμαϊκῆς Έκκλησίας.

Μετὰ τετραετὴ ἐξέγερσιν, ὁ δοῦξ τοῦ Χάνδακος *Marco Dandolo* τὸ 1265 ὑπέγραφε συνθήκην εἰρήνης μετὰ τῶν ἐπαναστατῶν *Γεωργίου Χορτάτζη* καὶ *Μιχαήλ Σκορδίλη Ψαρομηλίγκου*. Ποία ἦτο ἡ παραχωρηθεῖσα εἰς τοὺς ἀρχηγοὺς τῶν ἐπαναστατῶν προστασία τῶν ἐπισκοπῶν τοῦ Μυλοποτάμου δὲν γνωρίζομεν ἐν λεπτομερείαις, ἀλλ' ἡ ἐνετικὴ διοίκησις δὲν ἐπετρέπετο νὰ ἀναμειγνύεται εἰς τὰς μεταξὺ αὐτῶν καὶ τῶν ἀρχοντορρωμαίων ὑποθέσεις. Ἀπὸ τοῦ 1253 ὁ Ἰννοκέντιος ὁ Δ' παρεπονεῖτο ὅτι ἐχῆρευν αἱ ἔδραι τῶν ἐπισκοπῶν τῆς Κρήτης αἱ κατεχόμεναι ὑπὸ ἐντοπίων.

Μετὰ τὴν μεγάλην ἐπανάστασιν τοῦ Ἀλεξίου Καλλιέργη τὸ 1299, ὑποστηρικθεῖσαν ὑπὸ τοῦ ὀρθοδόξου κλήρου καὶ τῶν μοναχῶν, οἱ ὁποῖοι ἀπεμακρύνθησαν τῶν μονῶν διὰ νὰ πολεμήσουν ἀλλαχοῦ¹, ὑπεγράφη ὑπὸ τοῦ *Michele Vital*, δουκὸς τοῦ Χάνδακος, ἡ δίγλωσσος συνθήκη διὰ τῆς ὁποίας ἡ Γαληνοτάτη ἀνεγνώριζεν εἰς τὸν Έλληνα ἀρχοντα πολλὰ προνόμια σχετικὰ μὲ τὴν Έκκλησίαν καὶ τὸν ἑλληνικὸν κλῆρον καὶ τὸ δικαίωμα νὰ πληροῖ ἐπισκοπικὴν ἔδραν τοῦ Μυλοποτάμου δι' ἐπισκόπου ἑλληνορθοδόξου χειροτονουμένου ἐκτὸς τῆς Νήσου. Ἰδοὺ αἱ κυριώτεραι κατακλειδές τῆς σπουδαιότητος ταύτης συνθήκης :

1) Μοναὶ τῆς δυτικῆς περιφερείας τῆς Νήσου :
« Ἀκμῇ δίδωμεν καὶ παρέχωμεν σοι. ὅλα τὰ μοναστήρια τῆς κοινότητος. ἃ καὶ εἰσὶ ἐκεῖθεν τῆς σκάλας τοῦ στρουμπούλου. πρὸς δόσιν. δι' ἐκεῖνο το πάκτο. ὁ ἐπληρώνετον ἐξ αὐτῶν. πρὶν τῆς ἀρχῆς τοῦ παρόντος μούρουτον.

2) Ἐπισκοπὴ τοῦ Ἀρίου : *Ἀκμῇ περὶ τῆς ἐπισκοπῆς τοῦ Ἀρίου. μὴ ἔχοντα ποιμένα πρὸς τὸ παρόν. ἦν περ' ἐκ τῆς. δι' ἐναν ἐπίσκοπον Ρωμαῖον. ἡ αὐθεντία να ποιήσει κατὰ δόναμιν. ἵνα ὁ ἀρχιεπίσκοπος δώσει σοι ἐκείνην. κατὰ τὴν διαζωράτησιν τῶν γραφῶν αὐτῶν. ἡ δὲ μῆ. ἵνα σοὶ καὶ*

1. Πρβλ. Borsari, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 58.

τὰ μέρει σου. καὶ εἰσὼ ποιήσετε μετὰ τοῦ ἀρχιεπισκόπου. καὶ ἐπισκόπων. καὶ κληρικῶν. ἥτι θελήσετε, μὴ ἀπομπέροντα ἢ ἀθεντία. ἢ λαϊκοί. εἰς ἐτούτον...

Ἀκμὴ εἰαν οὐκ ἐστὶ κανὶς ἐπίσκοπος. εἰς τὴν χώραν. Ῥωμαῖος. ἵνα ὑπορεῖς ἀποστήλῃ. εἰς τὸ ποιήσῃ γενέσθαι. ἕνα οστίς νὰ ὑπορεῖ οἰκεῖν. ἐκείθεν τῆς σκάλλας»¹.

3) Ἀλλὰ ἐπισκοπαὶ Μυλοποτάμου καὶ Καλαμώνος ἐνοικιάζονται διὰ πέντε ἔτη μέχρι δις 29 (58 ἐτῶν) ἀντὶ 360 ὑπερπύρων ἐτησίως. Ἐννοεῖται ὅτι αἱ ἐπισκοπαὶ αὗται θὰ παρέμενον κεναὶ κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς μακρᾶς ταύτης περιόδου καὶ ἡ Ρώμη δὲν θὰ ἠδύνατο νὰ ἀποστείλῃ εἰς αὐτὰς ἀρχιερέα ἢ νὰ εἰσπράξῃ τὰς προσόδους τῶν!

4) Αἱ μοναὶ τῆς αὐτῆς δυτικῆς περιφερείας παραχωροῦνται ὑπὸ ὠρισμένους ὅρους πρὸς ἐνοικίασιν. Πρόκειται περὶ μονῶν ὑπαγομένων εἰς τὸν Λατίνον Πατριάρχην, ὁ ὁποῖος θὰ ἐστερεῖτο τὰς προσόδους τῶν.

5) Ἐπιτρέπονται οἱ μικτοὶ γάμοι ἐπαναστατῶν καὶ Λατίνων : « Ἀκμὴ σοί. καὶ πάντες ἡ εἶσαν μοναχέμενοι. νὰ ὑπορεῖτε ποιεῖν. συμπευθερίας μετὰ τῶν λατίνων»².

1. Ἦτοι : Ἀκμὴ(ν) (= ἀκόμη) δίδομεν καὶ παρέχόμεν σοὶ ὅλα τὰ μοναστήρια τῆς Κοινοτήτος ἡ καὶ εἰσὶ(ν) ἐκείθεν τῆς Σκάλλας τοῦ Στρουμπούλου πρὸς Δύσιν δι' ἐκεῖνο τὸ πάκτον (= τὸ μίσθωμα) ὃ ἐπληρώνετο ἐξ αὐτῶν, πρὶν ἀρχῆς τοῦ παρόντος μούρτου (= ἀνωμαλίας). Ἀκμὴ(ν) περὶ τῆς Ἐπισκοπῆς τοῦ Ἀρίου, μὴ ἔχοντα (= ἐχούσης) ποιμένα (= ἐπίσκοπον) πρὸς τὸ παρόν, ἦν περ ζητεῖς, δι' ἕνα ἐπίσκοπον Ῥωμαῖον (= Ὁρθόδοξον Ἑλληνα), ἢ Αὐθεντία (= Ἐνετία) νὰ ποιήσῃ κατὰ δύναμιν, ἵνα ὁ ἀρχιεπίσκοπος (= Λατίνος, Κρήτης) δώσῃ σοὶ ἐκεῖνην κατὰ τὴν διακράτησιν τῶν γραφῶν αὐτῶν (= κατὰ τὰ ἰσχύοντα μετὰξὺ Ἐνετίας καὶ Λατινικῆς Ἐκκλησίας τῆς Ρώμης). Εἰ δὲ μὴ ἵνα σὺ καὶ τὰ μέρη σου καὶ εἰς ὃ ποιήσετε μετὰ τοῦ ἀρχιεπισκόπου καὶ ἐπισκόπων καὶ κληρικῶν, εἰ τι θελήσῃτε, μὴ ἀπομαίνοντα(ς) (= ὑπείσερχομένη) ἢ Αὐθεντία ἢ λαϊκοὶ εἰς ἐτούτον. Ἀκμὴ(ν) ἂν οὐκ ἔσσι κανεὶς ἐπίσκοπος εἰς τὴν χώραν (= Κρήτην) Ῥωμαῖος (= Ἑλληνα Ὁρθόδοξος), ἵνα ἡ(μ)πορῇ ἀποστεῖλαι (= ἔξω τῆς Κρήτης) εἰς τὸ ποιῆσαι γενέσθαι ἕνα, ὅστις νὰ ἡ(μ)πορῇ οἰκεῖν ἐκείθεν τῆς Σκάλλας (= τοῦ Στρουμπούλου).

Τὸ Λατινικὸν κείμενον ἔχει ὡς ἀκολούθως : «*Item damus et concedimus tibi omnia monasteria comunis que sunt ultra scalas Strubulii versus ponentem pro eo affictu qui solvebatur ex eis ante inceptiorem presentis guerre. Item de episcopatu Ariensi vacante pastore ad presens quem petis pro uno episcopo greco quod signoria faciet suum posse, quod archiepiscopus det tibi ipsum secundum tenorem suarum litterarum, alioquin quod tu et tui heredes et tui debeatis facere cum archiepiscopo, episcopis et clericis, quicquid volueritis, quod signoria non intromittet se nec layci de hoc...* Item quod si non erit aliquis episcopus grecus in terra, quod tu possis mittere et facere fieri unum qui possit habitare ultra scalas», Κ. Δ. Μέρτζιου, Ἡ συνθήκη Ἐνετῶν - Καλλέργη καὶ οἱ συνοδεύοντες αὐτὴν κατάλογοι, Κρητικὰ Χρονικά Γ', 1949, σσ. 268 - 269, 272.

2. «*Item quo tu et omnes qui fuerunt rebelles possitis facere parentelas cum latinis*», Ἐνθ' ἀνωτ., σ. 269.

6) Ἐκατὸν ἐπαναστάται, ὑποτελεῖς τῶν φεουδαρχῶν ἢ τῆς Ἐκκλησίας, καθίστανται ἀπελεύθεροι (δὲν δύνανται ν' ἀγγαρευθοῦν).

Πρὸ εἰκοσι καὶ πλέον ἐτῶν¹ ἀπέδειξα ὅτι ἡ συνθήκη, παρὰ τὴν ἀντίδρασιν τῆς Ρώμης², ἐφηρμόσθη ὅσον ἀφορᾷ εἰς ἓνα ἐπίσκοπον γνήσιον ἑλληνορθόδοξον Κρήτα, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἐπιμένει νὰ ἀμφισβητῇ ὁ Bog-sari. Εἰς τὸ Συνοδικὸν τῆς Συβρίτου, τὸ ὁποῖον πρὸ 35ετίας ἐξέδιδεν ὁ πατὴρ V. Laurent³, ἀνεγνώσθη ἡ ὑπογραφή Ἀλεξάνδρου Καλλιέργη-πόλεως, καὶ ἕτερον ἔγγραφον τῶν ἐτῶν 1322 - 1324 τῆς ἐπισκοπῆς Μυλοποτάμου εἶναι σχετικόν⁴. Ὁ Ἀλέξανδρος Καλλιέργης εἶχε τοιαύτην σπουδαιότητα διὰ τὴν πολιτικὴν καὶ τὰ συμφέροντα τῆς Ἑνετίας, ὥστε ἠδυνήθη νὰ υπερκεράσῃ πᾶσαν ἀντίδρασιν τοῦ Λατίνου ἀρχιεπισκόπου τοῦ Χάνδακος ἢ τῆς Ρώμης. Ἡ Γαληνοτάτη ἐγνώριζε πάντοτε νὰ συνδέῃ τὰ συμφέροντά της πρὸς τὰ δικαιώματα τῶν ἄλλων. Δὲν ἐπέμενε λοιπὸν εἰς τὴν ἐξαίρεσιν τῆς συνήθους πολιτικῆς της. Μετὰ τὸ 1361 τὰ πράγματα ἤλλαξαν πρὸς τὸ χειρότερον καὶ θὰ ἦτο λίαν ἀπίθανον νὰ φαντασθῶμεν ἑλληνικὴν ἀρχιεπισκοπὴν εἰς τὴν περιοχὴν Ρεθύμνης, περιφέρειαν ταρασσομένην συχνὰ ἀπὸ τὰς ἐπαναστάσεις. Παρὰ ταῦτα αἱ συνέπειαι τῆς συνθήκης τοῦ Καλλιέργη ἐξικινούνται πέρα τοῦ αἰῶνος της.

Εἶναι γνωστὸν ὅτι ἡ Ἑνετία ἀπὸ τὰ πρῶτα ἔτη τῆς κατοχῆς τῆς Κρήτης ἀπηγόρευεν αὐστηρῶς τὰς ἐπιμειξίας τῶν Λατίνων φεουδαρχῶν καὶ τῶν ἐντοπίων, διὰ νὰ ὑπάρχῃ σαφὴς διάκρισις μεταξὺ τῶν «*quod milites non faciant aliquam parentellam cum aliquo Greco*»⁵. Τώρα ἡ ἀπαγόρευσις ἀνατρέπεται καὶ ἀπὸ τοῦ 1300 καὶ ἐξῆς εἶναι εὐκόλον νὰ εὑρω-

1. Πρβλ. Κρητικά Χρονικά Β', 1948, σ. 69 (διὰ τὴν ἐπισκοπὴν τοῦ Ἀρίου).

2. Πρβλ. Thomas, Diplomatarium Veneto levantinum I, σ. 58, ἀρ. 30 καὶ Bog-sari, "Ἐνθ' ἀνωτ.", σ. 64.

3. Le Synodicon de Sybrita et les métropolités de Crète au Xe - XIIIe s., Échos d'Orient XXXII, 1933, σσ. 385 - 412, ἐν. σ. 388, ἀρ. 3.

4. Ὁ Ἀλέξανδρος, ὃ ἐστὶ τὸ θρησκευτικὸν ὄνομα τινος (κατὰ τὴν ὀρθόδοξον συνήθειαν νὰ μεταβάλῃ ὁ χειροτονούμενος ὄνομα) κατὰ κόσμον Ἀλεξίου, ὑποθέτω ὅτι εἶναι ἑγγονος τοῦ ὁμωνύμου ἄρχοντος (τοῦ συνδιαλλαγέντος μετὰ τῆς Γαληνοτάτης ἐπαναστάτου), υἱὸς ἐνὸς τῶν ἀρρένων τέκνων τοῦ Γεωργίου ἢ Ἰωάννου, ἐχόντων τὸ ὄνομα Ἀλέξιος ἐκ τοῦ πάπου καὶ ἀπέθανεν ἄγαμος. Τὸ γενεαλογικὸν δένδρον τῆς οἰκογενείας Καλλιέργη ἐδημοσιεύθῃ προσφάτως ὑπὸ Ζουδιανοῦ, "Ἐνθ' ἀνωτ.", σ. 129.

5. Πρβλ. Thiriet, La Romanie vénitienne, σ. 128, καὶ σ. 135, ἀρ. 4. Πρβλ. ἀκόμη Σπ. Θεοτόκη, Τὰ καπιτουλάρια τῆς Βενετοκρατούμενης Κρήτης 1298 - 1500, Ἑπετηρίς Ἑταιρείας Κρητικῶν Σπουδῶν Δ', 1941, σσ. 114 - 175, ἐν. σσ. 164 - 165. Ὁ Marino Grimani δοῦς τῆς Κρήτης ἀπηγόρευσε τὴν ὀρθόδοξον λατρείαν εἰς τοὺς διαμένοντας ἐν Κρήτῃ καθολικοὺς στρατιώτας καὶ διὰ διατάγματος δημοσιευθέντος τὸν Δεκέμβριον τοῦ 1349 ἀπηγόρευεν αὐστηρῶς τοὺς γάμους Λατίνων καὶ Ἑλλήνων.

μεν ἐν Κρήτῃ φεουδάρχας νόθους — ὡς ἀπεκαλοῦντο — ὄχι ἀμιγοῦς λατινικοῦ αἵματος.

Αἱ ἐπιγαμίαι μεταξύ Ἑλλήνων ἐντοπίων καὶ ὀρθοδόξων ἀφ' ἐνὸς καὶ Ἑνετῶν λατίνων ἀφ' ἐτέρου ὠδήγησαν βραδέως ἴσως ἀλλ' ἀσφαλῶς εἰς τὴν δημιουργίαν γενεῶν φεουδαρχῶν καὶ ἀστῶν Κρητῶν δυτικῆς καταγωγῆς, οἱ ὅποιοι ἠσπασθήσαν τὸ ἑλληνορθόδοξον δόγμα, ὑπερήσπιζον τὴν πίστιν τοῦ λαοῦ, τὴν ἰδικὴν τῶν πλεόν πιστῶν, ἱδρυον ὀρθοδόξους ἐκκλησίας καὶ μονὰς, ἑλληνικὰς ἐκκλησίας, ἦσαν δίγλωσσοι, πεπαιδευμένοι λατινιστὶ καὶ ἑλληνιστὶ, ἐκ τῶν ὁποίων κατάγονται αἱ μεγάλαι οἰκογένειαι τῶν Τσαγκαρόλων, Κορνάρων, Σολωμῶν, Φωσκόλων, οἱ μεγάλοι νεοἑλληνες ποιηταὶ τοῦ παρελθόντος αἰῶνος δηλ. οἱ Κάλβος, Σολωμός, Φώσκολος, ὁ μέγας ποιητὴς τοῦ Ἑρωτοκρίτου Βιτσέντζος Κορνάρος, οἱ ἱδρυταὶ μόνων ἐν λειτουργίᾳ κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν καὶ σήμερον, πλείεσται οἰκογένειαι, αἱ ὁποῖαι συνεχίζουν ἐν Κρήτῃ ἢ ἐκτός αὐτῆς νὰ προσφέρουν τὰς ὑπηρεσίας τῶν εἰς τὴν πατρίδα, τὴν ἐκκλησίαν, τὰς ἐπιστήμας, τὸν πολιτισμόν.

Ἐν τούτοις ἡ Ἑνετία οὐδέποτε ἐνεπιστεύετο εἰς αὐτοὺς τὰ ὑψηλὰ ἀξιώματα τοῦ Βασιλείου τοῦ Χάνδακος, τὰ ὅποια ἐπεφύλασεν εἰς τοὺς πολίτας τῆς καὶ τοὺς εὐγενεῖς τῆς μητροπόλεως. Παρὰ ταῦτα, μετὰ τὴν κατάληψιν τῆς Νήσου ὑπὸ τῶν Τούρκων, ἐπροστάτευσεν τὰς οἰκογενεῖας αὐτὰς εἰς τὸν Μορέαν, τὰς Ἰονίους νήσους καὶ αὐτὴν τὴν μητρόπολιν.

Καὶ δὲν θὰ ἀποσιωπήσωμεν τὴν προστασίαν τῶν προσφύγων ἐκ Κωνσταντινουπόλεως, μετὰ τὴν ὁποίαν πολλοὶ ἦσαν κληρικοὶ, τῶν καταφυγόντων εἰς Κρήτην¹. Οὗτοι ἐνίσχυσαν τὸ ἑλληνικὸν αἷμα τῆς Νήσου, τὰς ἑλληνορθόδοξους παραδόσεις τῆς καὶ διὰ τῆς παιδείας τῶν — οὐχὶ μόνον θρησκευτικῆς ἀλλὰ καὶ οὐμανιστικῆς — ἐπανάφεραν τὴν Νῆσον εἰς οἷαν κατάστασιν εὔρον αὐτὴν οἱ σταυροφόροι κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΓ' αἰῶνος. Ἀληθῶς αἱ ἑλληνικαὶ μοναὶ ἀνέλαβον τὴν δραστηριότητά των, πολλὰ ἑλληνικὰ χειρόγραφα ἀντεγράφησαν καὶ ἡ Δύσις ἠδυνήθη, μέσφ Κρήτης, νὰ χρησιμοποιοῦσιν πολλὰ κείμενα τῆς ἀρχαιότητος, τὰ ὅποια ἄλλως θὰ ἐχάνοντο. Ἐάν τις ἐξ αὐτῶν τῶν προσφύγων, ὁ Μιχαήλ Ἀποστόλης, προσεποιεῖτο τὸν φιλενωτικόν, τὸ ἔκαμνε διὰ νὰ κερδίσῃ τὸν ἐπιούσιον· δὲν πρέπει ὅμως νὰ παραλείψωμεν ὅτι τοῦ ὀφείλομεν ἓνα ἀνθρῶ

1. Πολλοὺς ἐξ αὐτῶν ὑπώπτευον ὡς ἐπαναστάτας. Πρβλ. L a m a n s k y, Ἐνθ' ἀνωτ., σσ. 046 - 047 (19 Ἰουνίου, 27 Αὐγούστου 1461), καὶ σσ. 055 - 056, «*De calogeris et aliis personis forinsecis, quae ex Turchia et maxime de missis per patriarcam Graecum (μετὰ τὴν ἄλωσιν τῆς Πόλεως) venire presumunt ad insulam istam Crete ad desseminandum schisma et haereses ac discordias, quae omnia concludunt... contra statum nostrum...*» (1487...).

πιστὴν πρώτης ποιότητος, τὸν υἱὸν τοῦ Κρήτα Ἀριστόβουλον, τὸν γνωστὸν ἀρχιεπίσκοπον Μονεμβασίας Ἀρσένιον.

Ἐν κατακλείδι τῆς βραχείας αὐτῆς ἀνακοινώσεως ἐπὶ θέματος, διὰ τὸ ὅποιον δὲν θὰ ἴρκει μὲ ὅλας τὰς μαρτυρίας ἐπὶ τῶν γεγονότων οὔτε ὀγκῶδες σύγγραμμα, λέγομεν ὅτι ἡ Ἑνετία δὲν ἠκολούθησεν ἐνιαίαν θρησκευτικὴν πολιτικὴν πρὸς τοὺς Κρήτας ὀρθοδόξους, προσχεδιασθεῖσαν εἰς τὴν μητρόπολιν, ἐρήμην τῆς θελήσεως καὶ τοῦ δυναμισμοῦ τοῦ Κρητικοῦ λαοῦ.

Ἀναμφιβόλως ἐπεθύμει Κρήτην χριστιανικὴν, καθολικὴν, λατινικὴν καὶ διὰ τοῦτο παρεχώρησε τὴν Ἐκκλησίαν τῆς Κρήτης εἰς τὴν Ρώμην καὶ εἰς τοὺς Λατίνους κληρικούς. Ἐπειδὴ οἱ ὁπαδοὶ τοῦ λατινικοῦ δόγματος ἐν Κρήτῃ οὐδέποτε εἶχον τὴν ἐλαχίστην ἐλπίδα νὰ καταστοὺν πλειονοψηφία, ἡ Ἑνετία ἠναγκάσθη νὰ μὴ παραβλέψῃ τὴν μεγάλην πλειονότητα τῶν κατοίκων, ἡ ὁποία παρέμενε πάντοτε ὀρθόδοξος. Οὕτως ἐπενόησε τὸ σύστημα τῶν πρωτοπαπάδων, ἀνεξαρτήτων ἀπὸ οἰονομήποτε ἐπίσκοπον, οἱ ὅποιοι εἶχον τὴν ἐπίσημον ἐπιστασίαν τοῦ ἐλληνικοῦ κλήρου. Οὕτως ὥς ἐπὶ τὸ πολὺ προήρχετο ἐκ τῶν παροίκων (βιλλάνων) ἦτο πολυάριθμος καὶ σπανίως κατηρτισμένος διὰ τὸ ἀξίωμά του, συχνὰ ἐχθρὸς τοῦ κατακτητοῦ καὶ ἐπαναστάτης, ἀλλ' οὐδέποτε ἀφίστατο τῶν παραδόσεών του.

Κατὰ τὴν γνώμην μου, ἐὰν οἱ ἀρχοντορρωμαῖοι Βυζαντινοί, δηλ. οἱ μεγάλοι ἰδιοκτῆται, κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ἐνετικῆς κατοχῆς τῆς Νήσου κατέφευγον ὅλοι εἰς Νίκαιαν ἢ ἀλλαχοῦ καὶ ἐγκατέλειπον τὴν Κρήτην καὶ δὲν ἠγωνίζοντο διὰ συνεχῶν ἐπαναστατικῶν κινημάτων, διὰ νὰ ἐξασφαλίσουν τοῦλάχιστον μέρος τῶν δικαιωμάτων των καὶ τῶν δικαιωμάτων τῶν ὑποτελῶν των, κληρικῶν καὶ λαϊκῶν, ἡ Ἑνετία, μὴ παρακινουμένη ἀπὸ τὰς ταραχάς, θὰ ἀντιμετώπιζε τὸ ἐκκλησιαστικὸν πρόβλημα τῆς Κρήτης κατὰ τρόπον αὐστηρότερον καὶ δυσμενέστερον διὰ τοὺς ὀρθοδόξους. Ἡ ἀντίστασις τῶν Ἑλλήνων ἀρχόντων καὶ βραδύτερον ἢ ὑπαρξίς νόθου ἑλληνο-ἐνετικῆς ὀρθοδόξου ἀριστοκρατίας ἐπροστάτευσαν τὴν Ἑλληνικὴν πίστιν καὶ Ἐκκλησίαν ἀπὸ τοὺς Ἑνετοὺς καὶ ἀπὸ τοὺς φίλους των τῆς Ρώμης. Οὐχὶ ὀλιγώτερον ἐβοήθησεν ἀπὸ τοῦ ΙΓ' μέχρι τοῦ ΙΕ' αἰῶνος τόσον ἡ ὑπαρξίς Ἑλληνικῶν κρατῶν, τῆς Νικαίας, τοῦ Βυζαντίου, τῶν δεσποτάτων τῆς Πελοποννήσου κλπ. ὅσον καὶ ἡ τουρκικὴ ἀπειλή.

Λαὸς, τοῦ ὁποίου θὰ περιεφρονεῖτο ἡ πίστις, θὰ ἦτο πλέον εὐάλωτος ἀπὸ τὸ πλῆθος τὸ ὅποιον ἠσθάνετο ὀλίγην ἱκανοποίησιν ἐκ τῆς προστασίας, τὴν ὁποίαν παρεῖχον οἱ κυρίαρχοι. Ἡ γνωστὴ — ἐκ πολλῶν περιπτώσεων — φρόνησις τῆς Γαληνοτάτης, ἐκτὸς σπανίων τινῶν ἐξαιρέ-

σεων σημειωθείσων εἰς καιροὺς ταραχῶν, ἦτο ἱκανὴ νὰ ἀντιληφθῇ ὁρθῶς τὴν κατάστασιν, τὰς ἱστορικὰς ἀπαιτήσεις, τὰς ἀνάγκας τῶν καιρῶν καὶ νὰ υἱοθετήσῃ τοιαύτην μεταχείρισιν τῶν ἐντοπίων ὥστε νὰ ἐξασφαλίσῃ τὴν εἰρήνην μιᾶς Νήσου περιφήμου διὰ τὴν ἀνησυχίαν της, διὰ τὸν πόθον τῆς ἐλευθερίας, διὰ τὴν ἀγάπην τῶν ὄπλων.

ΝΙΚΟΛΑΟΣ Β. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ